

Az „es” gyök kognitív nyelvészeti megközelítése

Kövecses Zoltán - 2014. 06. 02.

Czuczor Gergely és Fogarasi János (1862) és mások munkásságának fontossága többek közt abból áll, hogy az ilyen és ehhez hasonló gyökökre ráirányították a figyelmet, különös tekintettel arra a tényre, hogy a gyökök a magyar szavak igen jelentős hányadának szolgálnak jelentéstani alapjául (erről ld. például Czakó, 2008; Horváth, 2013). A „gyökelmélet” bevonása a magyar szókészlet tanulmányozásába elkerülhetetlen, például akkor, ha meg kívánjuk magyarázni azt, hogy miért találjuk ugyanazt a morfémát a magyar szavak esetenként több százra rúgó csoportjaiban.

A gyökelmélet segítségével azonban csak beazonosítani tudjuk a feltételezett gyököket és a szavak csoportjait, amelyekben a gyökök megtalálhatóak. Nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a gyökök miért azokban a szavakban jelennek meg, amelyekben megjelennek. A Czuczor-Fogarasi-féle elmélet tehát helyesen ragad meg egy jelenséget, de annak mozgatórugóit, működési mechanizmusát nem tárja fel és nem magyarázza meg. Ehhez tovább kell lépnünk, és hozzá kell tennünk a gyökelmélethez egy újabb komponenst, amely arra keresi a választ, hogy a gyökök által produkált jelenség (vagyis, hogy száz vagy annál is több szóban miért szerepel ugyanaz a morféma mint jelentésképző elem) hogyan jön létre, mi a gyököket működtető mechanizmus.

A kérdést a kognitív nyelvészet oldaláról igyekszem megközelíteni. Javaslatom alapvetően az lesz, hogy az egyes gyökök „elterjedtségét” a magyar szavak bizonyos csoportjaiban csak úgy tudjuk leírni és megmagyarázni, ha figyelembe vesszünk bizonyos kognitív folyamatokat, amelyek részt vesznek a gyökök egyik szóról a másokra való „terjedésében”. Az *es-* gyök kapcsán a következő kognitív folyamatokat, vagy eljárásokat tartom fontosnak: metonímia, metafora, képzelt mozgás és mentális terek.

A kognitív nyelvészetben ezek mindegyikének rendkívül nagy irodalma van. Az irodalomnak jelentős része megtalálható Kövecses (2005) és Kövecses és Benczes (2010) magyar nyelvű műveiben. Az alábbiakban mondanivalómat a fent említett kognitív mechanizmusok szerint tagolom, és a mechanizmusokat is röviden az alfejezetekben mutatom be. A szótárakban található szavak közül tíz olyan szót választottam ki, amelyek tartalmazzák az *es-* gyököt, és amelyek szinte az összes többi csoportbeli szó alapszavaként tekinthetőek. Ezek a következők: *eső, eskü, esedezik, est, esemény, esik, esés, eset, esély, esedékes*.

Az „es” gyök és a metonímia

A metonímiát a következőképpen határozhatjuk meg: A metonímia olyan mentális folyamat, amely során egy bizonyos fogalmi keretbe tartozó elem (fogalom, hangalak) segítségével az ugyanabba a fogalmi keretbe tartozó másik elemhez nyújtunk hozzáférést, illetve mentálisan aktiváljuk azt (ld. Kövecses, 2005; Kövecses és Benczes, 2010). Az alfejezetben ennek a meghatározásnak megfelelően tárgyalok négy szót: *eső, eskü, esedezik, est*.

Eső:

Az *eső* főnév az *es-* gyökből származtatható metonimikus átvitel segítségével. Az általános metonimikus elv, amelyre az

átvitel épül a következő: A FOLYAMAT A FOLYAMATBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY HELYETT. Az eső mentális keretéhez minimálisan két elem tartozik: a vízcseppek (mint tárgy) és ezek leesése (mint folyamat). A specifikusabb metonímia tehát, amely létrehozza az eső szót-fogalmat ez: AZ ESÉS A LEESŐ ESŐCSEPPEK HELYETT, vagyis a gyök által képviselt folyamat (az esés) áll a folyamatban résztvevő tárgyak (esőcseppek) helyett.

Lehetséges, hogy az eső szó-fogalom két metonimikus lépcsőben jött létre (ld. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*), melyek a következők:

A FOLYAMAT A FOLYAMAT EGY ÁLLAPOTA HELYETT (eső mint melléknévi igenév)

A FOLYAMAT EGY ÁLLAPOTA AZ ÁLLAPOTBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY HELYETT (eső mint melléknévi igenév à eső mint főnév)

Ez utóbbi esetben is érvényes azonban az először említett metonímia (A FOLYAMAT A FOLYAMATBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY HELYETT). Ha egy FOLYAMAT egy ÁLLAPOT helyett áll, és az ÁLLAPOT a FOLYAMATBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY helyett, akkor a FOLYAMAT az ÁLLAPOTBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY helyett is áll. Általánosabban: ha létezik egy olyan metonimikus lánc, amelyben A B helyett áll és B C helyett, akkor A C helyett is áll. A megvizsgált szótárak közül A magyar etimológiai szótár (Tótfalusi) is emellett teszi le voksát.

Tehát a kérdés az, hogy az eső főnév kialakulását megelőzte-e az eső melléknévi igenév kialakulása. Az egylépcsős metonimikus kialakulás mellett szól az, hogy Czuczor és Fogarasi szerint történetileg létezett az *ess* alak is főnévi jelentésben, és hogy bizonyos tájnyelvekben használatos volt az *és* forma is szintén a főnéve jelentésben. Vagyis az *es*-gyökből közvetlenül alakult ki az eső főnév.

Az egylépcsős, illetve kétlépcsős metonimikus kialakulás magyarázata nem befolyásolja annak az állításnak az érvényességét, hogy az eső főnév metonimikusan alakult ki az es- gyökből.

Eskü:

Az *eskü* főnév kialakulását egy másik metonímia segítségével motiválhatjuk:

A FÖLDRE BORULÁS/ ESÉS AZ ESKÜ HELYETT.

Általánosabban megfogalmazva ezt a metonimikus elvet:

A GESZTUS/ PÓZ A GESZTUST/ PÓZT MAGÁBAN FOGLALÓ CSELEKVÉS HELYETT.

Az *eskü* fogalma (vagy fogalmi kerete) tartalmazza az esküt tevő személyt, az eskütételt magát, azt a gesztust vagy pózt, ahogy az eskütételt végezzük, azt a személyt vagy tárgyat, akire vagy amire esküszünk stb. Az *eskü* fogalmának metonimikus motiválásához elsősorban a gesztusra vagy pózra van szükségünk. Ezek koronként és helyenként változó konvenciók lehetnek. Az európai kultúrkörben található gesztus vagy póz a letérdelés: ezt jelenti a földre borulás vagy esés. Az *eskü* szóban található es- gyök ezen keresztül szolgál az *eskü* fogalmának alapjául. Czuczor és Fogarasi szerint az *eskü* szó es főnévként is létezett valamikor, valamint bizonyos korabeli tájnyelvekben is használatos volt. Ha ez így van, akkor tovább erősíti az *eskü* főnév metonimikus kialakulásának elképzelését.

Esedezik:

Az *esedezik* szó szótárak által leginkább elfogadott jelentése 'könyörög'. Az *esedezés* fogalmi keretébe tartozik a személy, aki *esedezik*, a másik személy, akihez *esedezik*, az ok, amiért a személy *esedezik* és az a mód, ahogy az *esedezés* történik.

Ez utóbbi a másik személy lábához történő borulás, a lába elé esés. A „valaki lába elé esés” momentum vesz részt az idevágó metonímiában: A LÁBHOZ ESÉS A KÖNYÖRGÉS HELYETT. Ezt a metonímiát is szélesebben használjuk, azaz a metonímia általánosabban megfogalmazva a következő:

A GESZTUS/ PÓZ A GESZTUST/ PÓZT MAGÁBAN FOGLALÓ CSELEKVÉS HELYETT.

Ebben az esetben a gesztus vagy póz a lábhoz borulás (az eskütételhez hasonlóan), míg az azt magában foglaló cselekvés a könyörgés.

Az esedezés mint cselekvés jelentése (könyörgés) magyarázatul szolgálhat arra, hogy a lábhoz borulás/ esés miért része a cselekvés fogalmi keretének. A magyarázat az lehet, hogy az erősebb, több hatalommal rendelkező személy „fent van”, míg a gyengébb, kevesebb hatalommal rendelkező „lent van”. Tehát a gyengébb, vagyis az „alul levő” könyörög az erősebbnek, vagyis a „felül levőnek”. Ez metaforikus gondolkodásmód, melyet a HATALOM FENT VAN metaforával írhatunk le (Lakoff és Johnson, 1980; Kövecses, 2005). Ez azt jelenti, hogy a könyörgés fogalmi tartományában jelen van egy metaforára épülő elem: a lábhoz borulás/ esés. A metonímiák és metaforák hasonló egymásra hatását több más példában is megtaláljuk.

Est:

Az *est* szó kialakulása az *es-* tőből egy olyan metonimikus elvel motiválható, amely az események és az események megtörténésének ideje közt áll fenn. Az *est* szó kialakulására ható specifikus metonímia így adható meg:

A NAP ESÉSE A NAPSZAK HELYETT, AMIKOR EZ TÖRTÉNIK.

Vagyis az *estét* úgy értelmezzük, mint a nap esését. A szótár (*A magyar nyelv értelmező szótára*) magyarázata szerint a *napest(ig)* összetett szó az így létrejövő és az ebben a jelentésben használt *est* szót tartalmazza.

A fenti metonímia egy általánosabb metonimikus elv specifikus szintű esete. Az események idejét értelmezhetjük magukon az eseményeken keresztül, amennyiben az események egy rendszeresen egy bizonyos időben (pl. napszak, évszak) történnek. Tehát a fenti specifikus metonímiát általánosabb formában így adhatjuk meg: ESEMÉNY AZ ESEMÉNY IDEJE HELYETT.

Mint a metonimikus kapcsolatok legtöbbször, ez az általános fogalmi metonímia is megfordítható: AZ ESEMÉNY IDEJE AZ

ESEMÉNY HELYETT. Ez a metonímia szolgál, például, a *nyaral* szó jelentésének alapjául is, ahol a nyaralás nem más, mint a rendszeresen vagy tipikusan nyáron végzett tevékenységek. Ugyanez magyarázza az *est* szóból származó *estély* szó kialakulását is: a már napszakot jelentő *est* ideje alatt végzett tevékenységeket.

Az „es” gyök és a metafora

A metafora alatt a következőt értem: A metafora olyan mentális folyamat, amely során egy rendszerint absztraktabb fogalmat (fogalmi keretet) egy másik, konkrétabb fogalom (fogalmi keret) segítségével értelmezzük, „képzünk el” azáltal, hogy fogalmi megfeleléseket hozunk létre a két fogalmi keret elemei között. A metaforának ez a meghatározása Lakoff és Johnson (1980) alapművéből indul ki (bővebben ld. még Kövecses, 2005). Az *es*- gyök és a metaforák kapcsolatát az *esemény*, *esik*, *esés* és az *eset* szavak jelentésének elemzésén keresztül mutatom be.

Esemény:

Az esemény fogalmát gyakran az esés metaforáján keresztül értelmezzük, konceptualizáljuk. A kognitív nyelvészet terminológiáját használva, ilyenkor az esemény fogalma a metafora céltartománya, míg az esés fogalma a metafora forrástartománya. A céltartományból és forrástartományból álló fogalmi metaforát így adhatjuk meg: AZ ESEMÉNY ESÉS. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy az esemény céltartományt az esés forrástartományon keresztül, annak felhasználásával értelmezzük, konceptualizáljuk. A Czuczor-Fogarasi-féle szótár a következő, ez alá a fogalmi metafora alá tartozó metaforikus kifejezéseket adja meg: (A *dőltbetűs* részek a releváns metaforikus kifejezéseket jelölik.)

AZ ESEMÉNY ESÉS

Már az régen *esett*.

Ez tavál *esett*.

Az utolsó háborúkor *esett*.

Úgy *eshetik*, hogy el nem megyünk.

Ezekon a kissé archaikus (de ma is jól érthető) példákon kívül még számos másik példával is illusztrálhatjuk az események az esés fogalmán keresztül történő konceptualizálását. (A példák, a lenti első példa kivételével, *A magyar nyelv értelmező szótárából* valók.)

Néha *megesik*, hogy nem tud jönni.

Ahogy *esik*, úgy puffan.

Ilyen eset még nem *esett* magyar ember házán. (Arany János, idézi *A magyar nyelv értelmező szótára*)

Baja *esik*.

Csoda *esik*.

Hogy *esett* a dolog?

Hogy *esett*, *mint* esett, mind elpanaszolta. (Arany János, idézi *A magyar nyelv értelmező szótára*)

Az eseményeket azonban az esés fogalmán kívül más metaforikus forrástartományok segítségével is értelmezzük a magyar nyelvben. *A magyar nyelv értelmező szótárában* a következő további példákat találjuk:

Az események *menete*: AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS

Az események *sodra*: AZ ESEMÉNY FOLYÓ MOZGÁSA

Rohannak az események: AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS

Az események gyorsan *peregtek*: AZ ESEMÉNY HOMOK LEFELÉ MOZGÁSA

Minden figyelmével a *bekövetkező* események felé fordult: AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS (A JÖVŐBELI ESEMÉNYEK EGYMÁST KÖVETŐ, A MEGFIGYELŐHÖZ KÖZELEDŐ TÁRGYAK)

Ezekben a példákban, az „események peregnek” metaforát kivéve, a forrástartomány nem az esés fogalma, hanem a horizontális helyváltoztató mozgás. Ennek megfelelően a következő fogalmi metaforát állíthatjuk fel az ilyen és hasonló esetekre: AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS.

AZ ESEMÉNY ESÉS és AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS fogalmi metafora alapstruktúrája a következő:

AZ ESEMÉNY ESÉS

személy/tárgy (entitás), aki/ami esik à személy/tárgy,
akivel/amivel valami történik

esés à ami történik

AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS

személy/tárgy (entitás), aki/ami mozog à személy/tárgy,
akivel/amivel valami történik

mozgás à ami történik

A két forrástartomány mindegyike a MOZGÁS szélesebb kategóriájába tartozik: a horizontális helyváltoztatás is és az esés is mozgás. Mindkét metaforában a mozgás felel meg a történésnek. Ami a két metaforát megkülönbözteti, az a mozgás milyensége. A szótárak példáiból, jelentés

meghatározásaiból és a szóhasználat leírásából megtudhatjuk, hogy melyek a két mozgástípus fő jellemzői.

Az esésre az jellemző, hogy szükségszerűen lefelé történik (iránya a fizika törvényei szerint fentről lefelé mutat), hogy általában nem szándékos (véletlenszerű, nem akaratlagos), hogy általában váratlan (hirtelen, nem kiszámíthatóan történik), hogy rendszerint gyors (a mozgás nagy sebességgel történik), hogy sok esetben pillanatnyi (pontoszerű, rövid ideig tart, időbeli kiterjedése kicsi), és hogy (legalábbis az elesést tekintve) rossz tapasztalat (nemkívánatos élmény). A későbbiekben látni fogjuk, hogy ezek a jellemzők hogyan kerülnek felhasználásra a különböző események metaforikus konceptualizációja során.

Ezzel szemben a horizontális helyváltoztató mozgást a fenti példák alapján úgy jellemezhetjük, hogy kiterjedt (időben és térben kiterjedése van, nem pontoszerű), hogy sokszor lehet tömeges (egyszerre több entitás is részt vehet benne), hogy egyirányú és rendezett (a mozgás egy irányba történik), hogy hatás gyakran nagy (az egyes erők összegződnek benne, és hatnak más entitásokra is). A fenti példákban az *esemény* szó gyakori többes száma mutat arra, hogy a horizontális mozgás tömeges (nem egyedi, mint az ESÉS metafora példáiban), a *menete* szó használata arra, hogy a horizontális mozgásnak rendezettsége van (szemben az esésből adódó rendezetlenséggel), a *sodrás* szó arra, hogy a mozgásnak ereje van (szemben az esés „erőtlenségével”). Vagyis AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS metafora egy lehetséges változata részletesebben így ábrázolható:

AZ ESEMÉNY (HORIZONTÁLIS) MOZGÁS

az entitások, melyek mozognak à
személyek/tárgyak/események, akikkel/ amelyekkel valami
történik

mozgás à ami történik

a mozgás kiterjedtsége à a történés időbeli kiterjedtéje

a mozgásban résztvevők tömegessége à a történésben résztvevők tömegessége

a mozgás rendezettsége à a történés rendezettsége

a mozgás ereje à a történés hatása

Ezzel szemben AZ ESEMÉNY ESÉS metafora részletes megfelelései a fent elmondottak alapján a következőképp adhatók meg:

AZ ESEMÉNY ESÉS

az entitás, aki/ami elesik à személy/tárgy, akivel/amivel valami történik

esés à ami történik

az esés rossz tapasztalata à az esemény rossz élménye

az esés lefelé irányultsága à az esemény kellemetlensége (ld. alább)

az esés pillanatnyisága à az esemény időbeli rövidsége/pontszerűsége

az esés véletlen jellege à az esemény véletlen jellege

az esés váratlan jellege à az esemény váratlansága

az esés közbeni mozgás gyorsasága à az esemény gyors lefolyása

Mint látni fogjuk, az esés mint forrástartomány fenti jellemzői felhasználásra kerülnek a különböző eseménymetaforákban.

Esés és esik:

Az *esés* és *esik* szavak természetesen mint szó szerinti elem és mint metaforikus forrástartomány is megjelennek a szótárakban. A fentiekben láttuk, hogy az *esés* fogalma az események egyik forrástartományaként szolgál. Most áttekintjük, hogy az *esés* az események globális kategóriáján belül milyen további specifikusabb esetek metaforikus konceptualizálására használható még.

Állapotváltozás

Ezek közül az egyik az, amikor egy entitás állapota megváltozik, és egy bizonyos állapotból egy másikba kerül. Ilyenkor az állapotokat TARTÁLYOKKÉNT (körbezárt területként), a változást pedig ESÉSKÉNT értelmezzük a magyar nyelvben. A kapott fogalmi metaforák tehát: AZ ÁLLAPOTOK TARTÁLYOK és A VÁLTOZÁS ESÉS. A metaforákat az alábbi, a szótárakból vett példák érzékeltetik:

A VÁLTOZÁS ESÉS

ágyznak *esik*, áldozatául *esik*, bajba *esik*, betegségbe *esik*, bűnbe *esik*, csapdába *esik*, egyik csodálkozásból a másikba *esik*, foglyul *esik*, fogságba *esik*, gondolkodóba *esik*, hajának *esik*, szerelembe *esik*, szégyenbe *esik*, teherbe *esik*, tévedésbe *esik*, törbe *esik*, túlzásba *esik*, tűz martalékául *esik*

Ezekben a példákban változásról van szó, melyet az *esés* fogalma segítségével ragadunk meg. Azonban az is látszik, hogy a példák többsége nem egyszerűen változásra utal, hanem „véletlenszerűségről”, vagyis a szándékosság hiányáról van bennük szó. Ez az egyik jellemzője az *esés* fogalmának, amint fent láttuk. Jól látszik az is, hogy olyan eseményekről van szó, melyek pillanatnyiak, pontszerűek, melyeknek igen szűk az időbeli kiterjedtsége.

A példák többsége jól mutatja azt is, hogy az állapotokat mint tartályokat konceptualizáljuk:

AZ ÁLLAPOTOK TARTÁLYOK

bajba esik, betegségbe esik, buba esik, szomorúságba esik, kétségbe esik, teherbe esik, szerelembe esik

Vagyis sok esetben a két fenti metafora egy összetett metaforát alkot: AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS TARTÁLYBA ESÉS.

A példák azt is mutatják, hogy a fenti állapotváltozások jelentős része negatív élmény. Az esés fogalma különösen jól felhasználható ezeknek a változásoknak a megjelenítésére, hiszen a negatív tapasztalatokat általában mint LENT LEVŐ dolgokat konceptualizáljuk a ROSSZ LENT VAN (vö. A JÓ FENT VAN) metafora segítségével. Mint már említettük, az esés mint esemény egyrészt negatív érzelmi töltettel bír (az elesés vonatkozásában), másrészt lefelé irányuló mozgás. Ebből következően a ROSSZ LENT VAN metaforának mind a cél-, mind a forrástartománya jól illeszkedik a NEGATÍV ÁLLAPOTVÁLTOZÁS ESÉS metaforához.

Csökkenés

Az eseményeknek mint állapotváltozásnak egy fajtája a csökkenés. A csökkenést metaforikusan esésként értelmezzük. Vagyis: A CSÖKKENÉS ESÉS. Ez összhangban van a TÖBB FENT VAN és a KEVESEBB LENT VAN metaforákkal. Példaként említhetjük a következőket *A magyar nyelv értelmező szótárából*:

A CSÖKKENÉS ESÉS

Az árak esése.

A pengő értékének rohamos esése.

A részvények esése.

A láz esése.

A teljesítmények esésének megakadályozása.

A barométer esése.

A CSÖKKENÉS ESÉS metaforának két további érdekes vonása van. Az egyik az, hogy alkalmazása során az esés fogalmának főleg a „gyorsaság” komponensére épül. Ahogy *A magyar nyelv értelmező szótára* írja: „rendszer. gyorsabb csökkenés”-ről van benne szó. A másik érdekes vonása viszont az, hogy ennek ellenére bizonyos jelentéseiben lehetővé teszi a „lassúság” vagy „egyenletes” csökkenés konceptualizálását is. Az ellentmondás azonban csak látszólagos, mert a prototipikus esés-fogalmat (amely „gyors”) felülírhatják olyan esetek, amelyekben a csökkenés egyenletes vagy kimondottan lassú. Tehát a metaforában használt prototipikus esés fogalom nem merev szabályként funkcionál a nyelvhasználat során, hanem lehetővé teszi nem-prototipikus esetek létrejöttét.

Eset:

Az *eset* szónak több jelentése van. Ezek közül elsőként említhetjük azt, melyet a szótárak úgy adnak meg, hogy „ami megtörtént”. Mivel a TÖRTÉNÉS metaforikusan ESÉS, a szónak ez a jelentése jól motivált: az *es-* gyökből a TÖRTÉNÉS ESÉS metafora mentén alakult ki az ilyen jelentésű szó.

A „történést” jelentő *eset* szó számos összetett szó komponenseként szerepel, mint például *baleset, bűneset, gyászeset, haláleset, káreset, kóreset, tűzeset*. Ezek az összetett szavak a fent elemzett A TÖRTÉNÉS ESÉS metafora forrástartományának (esés) már jól ismert elemeire épülnek. Egyrészt „véletlenszerűségre” utalnak, másrészt negatív érzelmi töltetük van. Tehát egyfelől nem szándékos események, másfelől nem-kívánt, kellemetlen tapasztalatok.

Az *eset* szó leggyakoribb vagy legproduktívabb használatának azonban az tűnik, amikor arra az alkalomra vagy helyzetre utal, amelyben egy történés (eset) előfordul

vagy előfordulhat. A *magyar nyelv értelmező szótára* ezeket a példákat adja:

abban az *esetben* is ... , vmilyen *esetben*, adott *esetben*, ellenkező *esetben*, a jelen *esetben*, a legjobb/ legrosszabb *esetben*, végső *esetben*, vmi(nek) *esetén*, akadályoztatás *esetén*, betegség *esetén*, háború *esetén*, szükség *esetén*, végszükség *esetén*, tűz *esetén*, *esetenként*, *esetről esetre*

A példák metonímiára épülnek, melyet így adhatunk meg:

AZ ESET/TÖRTÉNÉS AHELYETT AZ ALKALOM/HELYZET
HELYETT, AMELYBEN AZ ESET/TÖRTÉNÉS ELŐFORDUL(HAT)

A metonímia előfeltételez egy metafora-csoportot (vö. az „amelyben” szót a fenti metonímiában), amely szerint A TÖRTÉNÉSEK/ESETEK TÁRGYAK és AZ ALKALMAK/HELYZETEK (SZITUÁCIÓK) TARTÁLYOK. Végső soron tehát A TÖRTÉNÉSEK/ESETEK TARTÁLYBAN LEVŐ TÁRGYAK. Csak az így konceptualizált metaforikus viszonyrendszer alapján értelmezhetjük az *eset* szó jelentését ‘alkalomnak, helyzetnek vagy szituációnak’ a fenti metonímia segítségével.

Az *es*- gyök és a képzelt mozgás

A képzelt mozgás az a kognitív jelenség, amikor egy statikus szituációt dinamikus módon jelenítünk meg (ld. Talmy, 2000). Ez történik például akkor, amikor egy út statikus állapotáról úgy beszélünk, mintha az út mozogna (vö. az út bemegy/bevezet a városba, az út a tó mellett fut végig, az út völgyön át kanyarog). Hasonló történik az *esés* és *esik* szavak bizonyos használataiban is.

Vegyük *A magyar nyelv értelmező szótárának* az egyik idevágó meghatározását: „'Térben elhelyezkedő dolog' hirtelenül v. fokozatosan alacsonyabb szinten folytatódik; lejtősödik. Itt esik a folyó medre, a hegy oldala.” A hegy oldalának a lejtése egy statikus szituáció, amelyben nincs

semmiféle mozgás. A nyilvánvaló statikusságot mégis láttathatjuk dinamikusan, vagyis mozgást kifejező igék segítségével, mint amilyen az *esik*. Hasonló a helyzet akkor is, amikor egy függöny vagy szoknya eséséről beszélünk. Bár sem a függöny, sem a szoknya esetében nincs mozgás, mégis mozgásként konceptualizáljuk a szituációt (pl. „szép esése van a függönynek”).

Ez a két eset is azt mutatja, hogy képzelt mozgás egy létező kognitív jelenség, egyike azoknak a kognitív mechanizmusoknak, amelyek segítségével a világot értelmezzük, a magunk számára jelentéssel bíróvá tesszük. Ezzel pedig a szavaknak új jelentéseit hozzuk létre, mint az *esik* és *esés* esetében.

Az es- gyök és a mentális terek

A mentális terek elmélete a kognitív szemantikában Gilles Fauconnier (1994) nevéhez fűződik. Számos különböző mentális tér létezik: a hipotetikusság, a lehetőségesség, a lehetőség, a kötelezettség, a kívánság, a remény, a múlt, a jövő, a tegnap, a ma, az 1984,

a tudás, az emlékezés, a vélemény, az álom stb. mentális terei. Ezeknek legtöbbször minden nyelvben létre tudjuk hozni „térépítő” elemek segítségével. Például a hipotetikusság leggyakoribb térépítő eleme a *ha* szó (*ha* jössz ...), a remény a *remél*, *remény* (remélem, hogy ...), a kívánság a *kíván*, *kívánság*, *vágyik*, *vágy* (az a kívánsága, hogy ...; vágyik rá, hogy ...), a jövő idő a *fog* (el fog jönni), az emlékezés az *emlékszik* stb. A létrehozott mentális tereket koherens tudással töltjük ki. Például az *Emlékszem, hogy ott láttam a könyvemet* mondat egy térépítőből (emlékszem) és abból a koherens tudásból áll, melyet a *lát*ni ige „kerete” biztosít: egy ágens, a látás cselekvése, egy téma és egy hely (ott).

Az előzőleg vizsgált *eset* szó 'alkalom, helyzet' jelentésének kialakulása elképzelhető a mentális terek elmélete alapján is. Felfoghatjuk az alkalmat, helyzetet mint olyan mentális teret, amelyben egy történés megvalósul (*alkalom arra, hogy ...*). Sokszor ez a mentális tér hipotetikus jellegű, és a kifejezések *ha*-val folytathatók (pl. *abban az esetben, ha ...*) vagy *ha*-val kezdhetőek (pl. *ha tűz van ...*). Elképzelhető az is, hogy a mentális terek elméletét kombináljuk az előbbi metonímiára épülő elképzeléssel. Ugyanis jogosnak tűnik azt gondolni, hogy a hipotetikus alkalom-tér létrehozása a fenti metonímia segítségével történik.

Esély:

Az *esély* szónak *A magyar nyelv értelmező szótára* két, egymáshoz közeli jelentését különíti el: 1. „Lehetőség arra, hogy vki rendsz. vmely versengésben v. másokkal szemben megszerezzen, elnyerjen vmit, ill. olyan helyzet, állapot, amelyben vkinek ilyen lehetősége van; kilátás.”

Ehhez példaként a következőket adja:

Győzelmi *esély*. Kevés *esély* van. Minden *esélye* megvan a győzelemre. Nincs sok *esélye* arra, hogy elnyerje az állást. Mérlegeli a mérkőzés *esélyeit*. Milyen *eséllyel* indul?

A második jelentést így definiálja: 2. „Olyan kritikus helyzet, állapot, amelyben vmi megeshet, bekövetkezhet, amelyben vmi többféleképpen eldőlhethet; vmi bekövetkeztének, megtörténésének lehetősége; kilátás.” Példaként az alábbiakat találjuk:

A háború *esélye*. Megjátssza vminek az *esélyét*. Kevés *esély* van a gyógyulására.

Közös a két jelentésben az, hogy mindkettőben valami megtörténésének a lehetőségéről van szó. Ha tehát úgy véltük, hogy az *eset* szó 'alkalom, helyzet' jelentése

tulajdonképpen egy metonímia segítségével létrehozott hipotetikus mentális tér, akkor elképzelhető az is, hogy az esély fogalma egy szintén metonimikusan létrehozott „lehetőség” mentális tér. Vagyis egy olyan tér, amelyben egy történés megvalósulhat vagy előfordulhat. Itt a metonímia a következő lehet: AZ ESET/TÖRTÉNÉS AHELYETT A SZITUÁCIÓ HELYETT, AMELYBEN EGY ESET/TÖRTÉNÉS KÉPES MEGVALÓSULNI (vagyis lehetőség van arra, hogy megvalósuljon). A szó jelentése tehát: 'lehetőség, hogy vmi megtörténjen.' Természetesen ahhoz, hogy ez a jelentés létrejöhessen továbbra is szükség van a TÖRTÉNÉS ESÉS metaforára is. Ez a metafora szolgál az előbbi metonímia alapjául.

Esedékes:

A magyar nyelv értelmező szótára az esedékes szónak is két jelentését különíti el. Az első egy „kötelezettség” mentális térrel írható le: „1. (kereskedelem, hivatalos) Olyan <teljesítendő szolgáltatás>, amelynek határideje meghatározott napon lejár, v. amelyet a közeli jövőben rendezni, fizetni kell”. Az erre a jelentésre hozott példák:

A váltó 20-án *esedékes*. A hátralék kifizetése *esedékessé* válik.

A második jelentés a következő: „2. Olyan, aminek a közeli jövőben be kell következnie, v. ami a közeli jövőben várható.” Az erre hozott példa:

Már nagyon *esedékes* a látogatása.

Ez utóbbiban inkább egy „szükségszerűség” vagy „várakozás” mentális térről beszélhetünk, amelyben azt várjuk, hogy egy történés bekövetkezzen.

Mindkét jelentésben hasonló fogalmi mechanizmusok működnek, mint az eset és az esély esetében. Vagyis az első jelentést illetően, működik AZ ESÉS A KÖTELEZŐ TÖRTÉNÉS

HELYETT metonímia, míg a másodikban AZ ESÉS A SZÜKSÉGES (be kell következnie) VAGY VÁRT (várható) TÖRTÉNÉS HELYETT. Azonkívül mindegyikben jelen van A TÖRTÉNÉS ESÉS alapmetafora, amely nélkül az *esedékes* szó releváns jelentése nem jöhetne létre.

Következtetések

Mindent összegezve tehát elmondható, hogy Czuczor Gergely és Fogarasi János gyökelmélete, miszerint a magyar nyelv szókészlete kb. 2300 gyökre vezethető vissza egy ígéretes elképzelés, hiszen láttuk, hogy az *es-* gyök is igen fontos jelentéseleme több tucatnyi magyar szónak. A dolgozatban tíz szó elemzése kapcsán azt igyekeztem bemutatni, hogy az *es-* gyök hogyan képes a jelentések egy bizonyos csoportját létrehozni: azokat a jelentéseket, amelyek a tíz vizsgált alapszóban és ezek származékaiban megtalálhatóak. A tíz szó a következő volt: *eső*, *eskü*, *esedezik*, *est*, *esemény*, *esik*, *esés*, *eset*, *esély*, *esedékes*. Alapállításom az volt, hogy a különböző jelentések úgy jönnek létre, hogy más és más kognitív mechanizmusok hatnak az *es-* gyökre ezen mechanizmusok specifikus változatain keresztül.

Például az *eső* szó jelentését az *es-* gyökből AZ ESÉS A LEESŐ ESŐCSEPPEK HELYETT metonímia hozza létre, amelynek általánosabb formája A FOLYAMAT A FOLYAMATBAN RÉSZTVEVŐ TÁRGY HELYETT, az *esemény* szó egyik jelentését AZ ESEMÉNY ESÉS metafora, az *esély* szót a „lehetőség” mentális tér, valamint AZ ESET/TÖRTÉNÉS AHELYETT A SZITUÁCIÓ HELYETT, AMELYBEN EGY ESET/TÖRTÉNÉS KÉPES MEGVALÓSULNI metonímia és a TÖRTÉNÉS ESÉS metafora stb. Az *es-* gyök és mindezen kognitív mechanizmusok egymásra hatása teszi lehetővé azt, hogy az alapszavak jelentései kialakuljanak, és hogy a kialakult jelentések változatossága létrehozza azon szavak

terjedelmes csoportját, melyek a gyököt tartalmazzák. Mindez megmagyarázhatatlan lenne a kognitív nyelvészet eredményeinek figyelembevételével nélkül.

Ugyanakkor az itt bemutatott elemzés újabb kérdéseket vet fel, melyek további vizsgálatot igényelnek. Ezek közül néhány a következő:

- A jelen dolgozatban egyetlen gyököt vizsgáltam meg részletesebben. Hány gyököt kell legalább ilyen részletességgel megvizsgálni ahhoz, hogy általánosítható eredményeket kapjunk?
- Ha a gyökök a magyarban valóban az *es*-hez hasonló szóképzési potenciállal rendelkeznek, nem lenne-e célszerű olyan magyar szótárak készítése, melyek nem alfabetikusan, hanem a gyökök körül szerveződnek, és amelyek bemutatják a gyököket szavakká alakító kognitív folyamatokat is? Egy ilyen szótár hasznos lehetne mind a magyart anyanyelvként tanulóknak, mind a magyart idegen nyelvként tanuló külföldieknek.
- A különböző gyökök milyen kognitív mechanizmusokkal „működnek együtt”? Vajon minden gyök csak az itt tárgyalt metonímia, metafora, mentális tér és képzelt mozgás szerint hozza létre a különböző jelentéseket?
- Mi tulajdonképpen a gyökök ontológiai státusa? Mik a gyökök: egyszerűen morfémák, vagy képi sémák, esetleg nagyon egyszerű konstrukciók? (ezeknek a kognitív nyelvészetben használt felfogása szerint).
- Hogyan jönnek létre a gyökök? A gyökök vegytiszta példái a nyelvi jel önkényessége tételének, vagy esetleg másról van-e szó? Elképzelhető-e, hogy a gyökök az ikonicitás valamelyik formájára épülő jelek, és mint ilyenek nem önkényesek, hanem motiváltak?

– Vannak-e az egyik nyelvben megtalálható gyököknek megfelelő gyökök egy másik nyelvben? Ha vannak, hogyan viszonyulnak egymáshoz „ugyanazzal” a jelentéssel bíró gyökök a különböző nyelvekben? Ugyanaz a jelentésterjedelmük, ugyanazokra a szavakra vonatkoznak, ugyanazok a kognitív mechanizmusok alakítják őket, mint például a magyarban?

Az *es*- gyök elemzése, úgy vélem, jól mutatja, hogy egy létező gyökkel (vagy morfémmal, szótóval stb. – szinte mindegy, minek nevezzük) van dolgunk. A gyök részét képezi fogalmi rendszerünknek és együtt dolgozik számos kognitív mechanizmussal. Ezen interakció eredménye különböző fogalmak-jelentések világosan és szisztematikusan leírható csoportja. A megközelítés megtermékenyítőleg hathat a fogalmi rendszer tanulmányozására, hiszen megtudhatjuk belőle, hogy mi az, ami ebben specifikusan magyar, és mi az, ami univerzális. A rendszer egy szelete „feltárult”, a további feladatok világosak, a munka elvégzését nem érdemes tévutakra vinni ideológiai alapokon.

Szakirodalom

Bárczi Géza és Országh László, szerk. 1959-62. A magyar nyelv értelmező szótára. Első kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó. Arcanum, 2004, DVD.

Benkő Loránd, szerk. 1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. Második kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Czuczor Gergely és Fogarasi János, szerk. 1862. A magyar nyelv szótára. Budapest: Pallas. Arcanum, 2004, DVD.

Czakó Gábor 2008. Bevezetés a magyar észjárásba. Második kiadás. Budapest: CZ Simon Könyvek.

Fauconnier, Gilles 1994. Mental spaces. Cambridge: Cambridge University Press.

Horváth Katalin, szerk. 2013. II. Czuczor-Fogarasi konferencia. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia.

Kövecses Zoltán 2005. Metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typotex.

Kövecses Zoltán és Benczes Réka. 2010. Kognitív nyelvészet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lakoff, George és Mark Johnson. 1980. Metaphors we live by. Chicago: The University of Chicago Press.

Talmy, Len 2000. Toward a cognitive semantics. Két kötet. Cambridge, MA: The MIT Press.

Tótfalusi István, szerk. 2004. Magyar etimológiai szótár. Arcanum, 2004, DVD.

Nincs hozzászólás!

Your Email address will not be published.

Save my name, email, and website in this browser for the next time I comment.

This site uses Akismet to reduce spam. [Learn how your comment data is processed.](#)

© 2025 e-nyelvmagazin.hu. All rights reserved.